
Εντάσσοντας τις έννοιες της Απώλειας και του Πένθους στην Εκπαίδευση: Αναγκαιότητα και Προοπτικές

Πολυξένη Στυλιανού¹, Ph D

Η ένταξη των εννοιών της απώλειας και του πένθους στην εκπαίδευση των παιδιών φέρει το στίγμα του ταμπού του θανάτου και, επομένως, η ευαισθητοποίηση στο θέμα αυτό κρίνεται σκόπιμη. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται προσέγγιση των προοπτικών της ένταξης των εννοιών αυτών στις συζητήσεις με τα παιδιά, μέσα από γνωστικά αντικείμενα του Αναλυτικού Προγράμματος της Δημοτικής Εκπαίδευσης της Κύπρου. Παρουσιάζεται, επίσης, συνοπτικά η δράση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου Κύπρου για ενίσχυση του ρόλου των εκπαιδευτικών μέσω της επαγγελματικής μάθησης γύρω από συναφή θέματα.

Λέξεις-κλειδιά: Απώλεια, πένθος, παιδί, σχολείο, επαγγελματική μάθηση

Εισαγωγή

Η ένταξη των εννοιών της απώλειας και του πένθους στην εκπαίδευση απαντάται στη βιβλιογραφία υπό την ομπρέλα του Death Education² και αποτελεί ένα πεδίο, γύρω από το οποίο η συζήτηση παραμένει ανοικτή. Ο Daniel Leviton (1977), ο πρώτος που υποστήριξε την αναγκαιότητα του Death Education στην εκπαίδευση των παιδιών, τόνισε πως βασική επιδίωξη θα πρέπει να είναι η συνειδητοποίηση της θνητότητας με τρόπο που να δίνεται περαιτέρω νόημα στη ζωή (Neimeyer et al., 2002). Η απομάκρυνση του *ταμπού του θανάτου*, ώστε τα παιδιά να μπορούν να συζητούν με άνεση γύρω από αυτόν, η κατανόηση της διαδικασίας του πένθους και της έκφρασης των συναισθημάτων, καθώς και η στήριξη των πενθούντων ατόμων είναι μερικοί από τους στόχους που τέθηκαν ως κύριες επιδιώξεις του Death Education.

Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι αναπτύχθηκαν ποικίλες κατευθυντήριες γραμμές και μέσα που επιδίωκαν την ενσωμάτωση του Death Education στα σχολεία, σε πολλά Αναλυτικά Προγράμματα (Α.Π.) και, κυρίως, της Δημοτικής Εκπαίδευσης, το Death Education απαντάται ελάχιστα έως καθόλου (Atkinson & Hornby, 2002; Engarhos et al., 2013; Job & Frances, 2004; Leaman, 1995; McGovern & Barry, 2000). Σήμερα, θέματα που αφορούν στην απώλεια και στο πένθος, είτε αποτελούν μέρος των Α.Π. της Αγωγής Υγείας και της Θρησκευτικής Αγωγής είτε απαντώνται σε ειδικά προγράμματα ή πρωτόκολλα (όπως είναι τα εγχειρίδια διαχείρισης απώλειας και πένθους). Οι συναφείς συζητήσεις, στο πλαίσιο του σχολικού χωροχρόνου, περιορίζονται στο ελάχιστο από τους/τις εκπαιδευτικούς, οι οποίοι/ες συχνά καταφεύγουν στη σιωπή, όντες και ούσες μη επαρκώς καταρτισμέ-

¹ Η Πολυξένη Στυλιανού είναι εκπαιδευτικός, Λειτουργός Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

² Η χρήση του αγγλικού όρου οφείλεται στο ότι, λόγω των περιορισμένων ερευνών που έχουν γίνει στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, δεν έχει καθιερωθεί μια μόνη έννοια που να αποδίδει το περιεχόμενο του Death Education. Θα μπορούσε να οριστεί ίσως ως η Εκπαίδευση για τον θάνατο, η Περιθανάτια Αγωγή ή η Μελέτη Θανάτου, όπως εισηγείται ο Μπαμπινιώτης. Όμως η χρήση του όποιου από τους παραπάνω όρους περικλείει κάποιους περιορισμούς ως προς το τι ορίζει το Death Education.

νοι/ες επί των θεμάτων αυτών (McGovern & Barry, 2000). Η στάση τους αυτή συνδράμει σε έναν φαύλο κύκλο, που θέλει τα παιδιά να μένουν έξω και μακριά από συναφείς συζητήσεις, και εκλαμβάνεται συχνά από παιδιά που πενθούν ως αδιαφορία εκ μέρους των εκπαιδευτικών τους (Stylianou & Zembylas, 2016).

Ορισμοί

Η απώλεια (loss) είναι μια έννοια ευρεία και η όποια εκπαιδευτική της προσέγγιση προαπαιτεί περιορισμό της σε επιμέρους σημεία. Στο παρόν άρθρο υιοθετείται η εισήγηση της Wagner (1995), σύμφωνα με την οποία, απώλεια ορίζεται ο αποχωρισμός και το κενό που αφήνει κάποιος άνθρωπος με τον θάνατό του, αλλά και η οποιαδήποτε άλλη αποστέρηση (έπειτα από ένα διαζύγιο, απώλεια ενός κατοικίδιου, απώλεια υγείας).

Ο όρος πένθος απαντάται στη διεθνή βιβλιογραφία ως bereavement, grief ή/και mourning. Η λέξη bereavement υποδηλώνει την αντικειμενική απώλεια (loss), την αποστέρηση, ενώ το ουσιαστικό grief παραπέμπει κατευθείαν στη στεναχώρια, την οδύνη και τον πόνο. Ως πένθος (grief) ορίζεται ένα πολύπλοκο σύνολο γνωστικών, συναισθηματικών και κοινωνικών δυσκολιών, οι οποίες έπονται του θανάτου ενός αγαπημένου προσώπου, με ποικίλες ατομικές διαφορές που αφορούν στην ένταση, στη διάρκεια και στον τρόπο έκφρασής του (Chris et al., 2003, όπως αναφέρεται στον Genevro, 2004). Το ουσιαστικό mourning αναφέρεται περισσότερο στην κοινωνική διάσταση του πένθους και χρησιμοποιείται, για να εκφράσει τη συμμετοχή ενός ατόμου στο πένθος (Bacqué, 2004).

Στην ελληνική γλώσσα η λέξη πένθος αποτελεί αποκλειστικό όρο, για να ορίσει κανείς παράλληλα και τους τρεις αγγλικούς όρους. Ο Μπαμπινιώτης (2008) αναφέρεται στο πένθος ως τη βαθιά θλίψη λόγω δυστυχίας ή συμφοράς –κυρίως εξαιτίας του θανάτου ενός προσφιούς προσώπου–, το χρονικό διάστημα κατά το οποίο πενθεί κανείς σύμφωνα με τα ήθη και τα έθιμα της κοινωνίας στην οποία ανήκει, καθώς και τα εξωτερικά σημεία που δηλώνουν τη θλίψη, όπως είναι τα μαύρα ρούχα και το μαύρο περιβραχιόνιο.

Αναγκαιότητα ένταξης των εννοιών στην εκπαίδευση

Τα παιδιά, από πολύ μικρή ηλικία, παρουσιάζουν συχνά έντονο ενδιαφέρον για τον θάνατο, αφού αυτός υπάρχει παντού ως αποτέλεσμα της προβολής των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, αλλά και εξαι-

τίας προσωπικών τους εμπειριών από τον θάνατο ενός σημαντικού άλλου (Atkinson & Hornby, 2002; Bowie, 2000; Harrison & Harrington, 2001; Job & Frances, 2004; Stylianou & Zembylas, 2016). Στην αντίπερα όχθη του ενδιαφέροντος και του βιώματος της εμπειρίας, βρίσκεται η επιθυμία των ενηλίκων, γονιών και εκπαιδευτικών, να προστατέψουν τα παιδιά από το πένθος, στερώντας τους συχνά την ευκαιρία να βιώσουν ανοικτά την απώλεια (Leaman, 1995). Ωστόσο, παρά την όποια προσπάθεια για «προστασία», τα παιδιά μετέχουν στο πένθος που βιώνουν, το οποίο συχνά επιδρά στην ψυχο-συναισθηματική και κοινωνική τους ανάπτυξη και στην επίδοση και την επιτυχία τους στο σχολείο (Case & Ardington, 2006; Long, 2005; Papadatou et al., 2002).

Η συστηματική ένταξη των εννοιών της απώλειας και του πένθους στο σχολείο μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά να αναγνωρίζουν τα συναισθήματα του πένθους και να το βιώνουν ως φυσιολογικό (Bowie, 2000; Job & Frances, 2004; Moore, 1989). Έτσι, παιδιά που πενθούν, θα νιώσουν συμπαράσταση από τη μια και από την άλλη θα τους δοθεί η ευκαιρία να εκφράσουν ελεύθερα τα συναισθήματα και τις ανάγκες τους. Ταυτόχρονα, όμως, τα παιδιά μπορούν να προετοιμαστούν για τις αλλαγές που επέρχονται στις σχέσεις των ανθρώπων και να γίνουν υποστηρικτικά στους πενθούντες (Puolimatka & Solasaari, 2006; Wass, 2004).

Όπως οι Lee et al. (2009) εύστοχα θέτουν, οι έννοιες της απώλειας και του πένθους αποτελούν μια γνώση κοινωνική, η οποία μπορεί να ενισχυθεί μέσα από την εκπαίδευση. Η δυσκολία που παρουσιάζεται και η οποία σχετίζεται άμεσα με το ταμπού που τις περιβάλλει, είναι να βρεθούν τα κατάλληλα εγχειρίδια, αλλά και οι πρόθυμοι και κατάλληλα καταρτισμένοι εκπαιδευτικοί να διδάξουν τις έννοιες αυτές (Bregman, 2008). Οι περιορισμοί που προκύπτουν αφορούν στα όρια ως προς τη γνώση που απαιτείται, για να ανταποκριθούν οι εκπαιδευτικοί σε τέτοιου είδους συζητήσεις με τα παιδιά, τον βαθμό και τον τρόπο έκφρασης των συναισθημάτων, το γνωστικό στάδιο του κάθε παιδιού, το κοινωνικό του υπόβαθρο, τις αντιλήψεις της κοινωνίας στην οποία ζει, της οικογένειας στην οποία μεγαλώνει, τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, καθώς και τις προσωπικές του εμπειρίες απώλειας και πένθους (Perring, 2008).

Προοπτικές ένταξης

Οι έννοιες που αφορούν στον θάνατο μπορούν να ενταχθούν φυσικά και αβίαστα μέσα από σχεδόν όλες τις περιοχές του Α.Π., με λίγη φαντασία και

δημιουργικότητα (Jackson & Colwell, 2002). Η εκπαιδευτική τους προσέγγιση διαχωρίζεται από τη Wass (2004) σε διδακτική και σε εμπειρική. Η πρώτη σχετίζεται, κυρίως, με τη γνώση και μπορεί να γίνει με μια διάλεξη ή παρουσίαση, και η δεύτερη απαιτεί την ενεργό συμμετοχή των παιδιών και προϋποθέτει την ύπαρξη ατμόσφαιρας αμοιβαίας εμπιστοσύνης ανάμεσα στους/στις συμμετέχοντες/ουσες.

Στο Α.Π. της Προσχολικής Εκπαίδευσης της Κύπρου, η έννοια της απώλειας προσεγγίζεται διαθεματικά σε δύο πεδία: Κοινωνική Ανάπτυξη και Θρησκευτικό και Ηθικό Περιεχόμενο (βλ. Αναλυτικό Πρόγραμμα Προσχολικής Εκπαίδευσης, 2016, σ. 52 & 115). Στο Α.Π. της Δημοτικής Εκπαίδευσης, οι έννοιες απαντώνται στα Α.Π. της Θρησκευτικής Αγωγής και της Αγωγής Υγείας. Ωστόσο, θα ήταν χρήσιμο να προσεγγίζονται διαθεματικά, μέσα από κάθε ευκαιρία που δίνεται στον σχολικό χώρο/χρόνο, με φιλοσοφικό διάλογο και λογικότητα, εργαλεία που χρησιμοποιούν οι εκπαιδευτικοί σε όλα τα γνωστικά αντικείμενα.

Η Αγωγή Υγείας αποτελεί το κατεξοχήν γνωστικό αντικείμενο, μέσω των ευρύτερων στόχων του οποίου, μπορεί να επιτευχθεί η συστηματική ένταξη των εννοιών της απώλειας και του πένθους στην εκπαίδευση. Αντλώντας ιδέες από το Α.Π. του Ηνωμένου Βασιλείου, το οποίο αποτελεί τη μόνη αναφορά σε Α.Π. ευρωπαϊκών χωρών, όπου η απώλεια εξετάζεται καθαυτή, συναφή μαθήματα θα μπορούσαν να στοχεύουν στην:

- κατανόηση της διαφορετικότητας του τρόπου που πενθεί κανείς,
- χρήση στρατηγικών διαχείρισης των συναισθημάτων που σχετίζονται με την απώλεια,
- κατανόηση των συναισθημάτων που έπονται της απώλειας κάποιου αγαπημένου που έφυγε ή πέθανε,
- κατανόηση των διαφορετικών τρόπων με τους οποίους οι άνθρωποι εκφράζουν τα συναισθήματά τους,
- ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων στήριξης των πενθούντων ατόμων (Primary National Strategy, 2005).

Το μάθημα των Θρησκευτικών προσφέρει, επίσης, μια ακόμα προοπτική ένταξης των εννοιών της απώλειας και του πένθους στις συζητήσεις με παιδιά. Η θέση της Ορθόδοξης Εκκλησίας έχει ήδη ενταχθεί σε δύο μαθήματα του βιβλίου Θρησκευτικών της Γ' Δημοτικού, του μόνου εγχειριδίου που έχει συμπεριλάβει την έννοια του θανάτου και το βίωμα του πένθους. Περαιτέρω, η προσέγγιση των διαφόρων θρησκειών στην ανάλυση και ερμηνεία του τρόπου με

τον οποίο αντιλαμβάνονται και χειρίζονται το πένθος, θα μπορούσε να αποτελέσει μια διαπολιτισμική οπτική του θέματος (Moreman, 2008; Sasson, 2008). Στη Δημοτική Εκπαίδευση της Κύπρου, ωστόσο, η προσέγγιση των θρησκειών στις Δ', Ε' και Στ' τάξεις δεν γίνεται συγκριτικά. Μπορεί, όμως, να προκύψει η ανάγκη να συζητηθεί ο τρόπος με τον οποίο διαφορετικές θρησκείες προσεγγίζουν την απώλεια και τον θάνατο.

Μέσω, επίσης, της παιδικής λογοτεχνίας μπορούν να ασκηθούν λειτουργίες ανακουφιστικές, καταναστικές, κοινωνικοποιητικές ή και πληροφοριακές στο μικρό παιδί γύρω από τον θάνατο (Ντόλαντζα, 2008). Σήμερα, στα περισσότερα παιδικά βιβλία που αποτυπώνονται ψυχολογικές αντιδράσεις που συνδέονται με το πένθος, γίνεται εμφανής η προσπάθεια των ενηλίκων να στηρίξουν το παιδί στην επαφή του με την ιδέα του θανάτου, με τη χρήση λεξιλογίου ρεαλιστικού και χωρίς να ωραιοποιείται το γεγονός του θανάτου (Γιαννικοπούλου, 2008; Πατέρα & Τσιλιμένη, 2008; Πέτκου, 2008). Υπάρχουν βιβλία που αναφέρονται στο προ του θανάτου διάστημα, αλλά και στο διάστημα μετά, δίνοντας την ευκαιρία στον/στην αναγνώστη/τρια να βιώσει τα συναισθήματα των φίλων και των συγγενών που πενθούν και ταυτόχρονα να δει τη συνέχεια της ζωής μετά τον θάνατο του αγαπημένου προσώπου. Άλλα βιβλία δίνουν έμφαση στο γεγονός του θανάτου, χωρίς αναφορές στην προηγούμενη ζωή του ήρωα και άλλα επικεντρώνονται στις στιγμές του θανάτου καθαυτού. Επίσης, ο θάνατος μπορεί να μην παρουσιάζεται ως η βασική υπό επεξεργασία έννοια, αλλά να γίνεται έντονη αναφορά σε αυτόν και, τέλος, είναι και βιβλία που εστιάζουν στη σπουδαιότητα των αναμνήσεων και τη συνέχιση της σχέσης με το εκλιπόν πρόσωπο.

Τα Α.Π. των Φυσικών Επιστημών και των Μαθηματικών πολλές φορές δίνουν τη δυνατότητα αναφοράς στον κύκλο της ζωής και τον θάνατο. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσα από τη μελέτη των ζωντανών οργανισμών (Α' και Β' τάξη), καθώς και μέσα από τη μελέτη του αναπνευστικού και του κυκλοφορικού συστήματος (Ε' τάξη). Στα Μαθηματικά, η ευκαιρία για μια τέτοια συζήτηση μπορεί να προκύψει από αναφορές γύρω από το προσδόκιμο ζωής των ζώων ή ακόμα και μέσω των παραδειγμάτων των πιθανοτήτων. Όταν ζητείται από τα παιδιά να αναφέρουν παραδείγματα με πιθανότητα 1 (100%), θα μπορούσε να γίνεται αναφορά στην πιθανότητα ότι «είναι βέβαιο κάθε άνθρωπος θα πεθάνει».

Στο Α.Π. της Εικαστικής Αγωγής αναφέρεται η μελέτη της εικόνας ως κειμένου μετάδοσης μηνυμάτων. Η παρατήρηση έργων τέχνης μπορεί να εγείρει

υποθέσεις, πιθανότητες, αφηγήσεις και να δώσει στα παιδιά τη δυνατότητα να εκφράσουν συναισθήματα και να αναφερθούν σε προσωπικές τους εμπειρίες. Η «Κραυγή» του Νορβηγού Edvard Munch, θα μπορούσε να αποτελέσει ένα παράδειγμα παρατήρησης για έναυσμα συζήτησης, αφού θεωρείται πως συμβολίζει το ανθρώπινο είδος κάτω από τη συντριβή του υπαρξιακού τρόμου.

Για τις ανθρώπινες συνέπειες των πολέμων -ειδικά των εμφυλίων- τις απώλειες και το πένθος των ανθρώπων, οι οποίοι είτε έχασαν αγαπημένα πρόσωπα είτε έγιναν πρόσφυγες, οι αναφορές είναι περιορισμένες στα εγχειρίδια της Ιστορίας. Όμως, η αναγνώριση της ανθρώπινης τραγωδίας στην απώλεια και της απώλειας που βιώνει ο άλλος, μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την κατανόηση και την ανάπτυξη της πρώτης επαφής μεταξύ των ανθρώπων που βίωσαν έναν πόλεμο από στρατόπεδα αντίπαλα. Η έκφραση του πένθους σε επίπεδο κοινοτικό θα συνέβαλλε στην αποδοχή της νέας ταυτότητας των ανθρώπων και του τόπου μετά από ένα τέτοιο τραυματικό γεγονός (Zembylas, 2009).

Επαγγελματική μάθηση

Για να καταστούν, αλλά και να νιώσουν ικανοί/ες οι εκπαιδευτικοί να εντάξουν τις έννοιες της απώλειας και του πένθους στην τάξη τους, απαιτείται στήριξή τους (Mahon et al., 1999). Για τον σκοπό αυτό, είναι σημαντικό να ενταχθούν σχετικά προγράμματα στην αρχική κατάρτιση των εκπαιδευτικών, αλλά και ενίσχυση του ρόλου τους αυτού μέσω της επαγγελματικής μάθησης.

Στο πλαίσιο αυτής της ανάγκης, το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο πρόσφερε το 2016-2017, και προσφέρει κατά την τρέχουσα ακαδημαϊκή χρονιά, Προαιρετικά Σεμινάρια, καθώς και Σεμινάρια σε Σχολική Βάση με θέμα «Εντάσσοντας τις έννοιες της απώλειας και του πένθους στην εκπαίδευση». Μέσα από τα σεμινάρια καταγράφηκε η ανάγκη γεφύρωσης του κενού που υπάρχει σε ό,τι αφορά στον ρόλο του σχολείου στην προσέγγιση των ευαίσθητων εννοιών της απώλειας και του πένθους σε δύο συνιστώσες: δράση και πρόληψη. Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, αφούγκραζόμενο την ανάγκη των εκπαιδευτικών για στήριξη σε ένα θέμα που αφορά στην καθημερινότητα του σχολείου, διοργάνωσε, σε συνεργασία με τον Σύνδεσμο Eurora Donna, τον Μάρτιο του 2017, Συνέδριο με θέμα «Απώλεια, πένθος και παιδί – ο ρόλος του σχολείου». Στόχος ήταν η ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών για την ανάγκη ένταξης των εννοιών της απώλειας και του πένθους στις συζητήσεις με τα παιδιά, καθώς και η εισήγηση συγκεκριμένων

προσεγγίσεων, μέσω των οποίων μπορεί ένας ή μία εκπαιδευτικός να υλοποιήσει ένα τέτοιο εγχείρημα.

Μέσα από την ανατροφοδότηση των συμμετεχόντων, φάνηκε ότι το Συνέδριο ανταποκρίθηκε σε απόλυτο βαθμό στις προσδοκίες των εκπαιδευτικών. Απόλυτα ικανοποίησαν, επίσης, η διοργάνωση του Συνεδρίου, οι εισηγήσεις στην ολομέλεια, η ανάπτυξη των θεμάτων από τους/τις εισηγητές/τριες, καθώς και το γεγονός ότι το Συνέδριο συνέβαλε στην αύξηση των ικανοτήτων για αξιοποίηση των προσεγγίσεων που προτάθηκαν. Τα εργαστήρια στις ομάδες ενδιαφέροντος κρίθηκαν ενδιαφέροντα σε ποσοστό 94% και ο χρόνος συζήτησης κρίθηκε πολύ ικανοποιητικός (90%). Επίσης, σε ποσοστό 80% οι συμμετέχοντες/ουσες στο Συνέδριο δήλωσαν ότι οι πρακτικές που παρουσιάστηκαν μπορούν να εφαρμοστούν στον σχολικό χώρο/χρόνο και 94% από αυτούς/ές ότι δόθηκαν απαντήσεις σε πρακτικά προβλήματα που προκύπτουν. Ακόμα, 76% των συμμετεχόντων/ουσών θεώρησαν ότι διευρύνθηκε το θεωρητικό τους υπόβαθρο σε θέματα ένταξης των εννοιών της απώλειας και του πένθους σε συζητήσεις με παιδιά.

Εκείνο που κρίθηκε ως το πιο ενδιαφέρον θέμα/στοιχείο του Συνεδρίου, ήταν οι πρακτικές εισηγήσεις που δόθηκαν τόσο σε ό,τι αφορά στην ένταξη των εννοιών στις συζητήσεις με παιδιά όσο και στην αντιμετώπιση περιστατικών απώλειας και πένθους στον χώρο του σχολείου. Κρίθηκαν, επίσης, ενδιαφέροντα τα εργαστήρια και έγινε θετική αναφορά για την προσέγγιση του θέματος στο σύνολό του από όλους/όλες τους εισηγητές/τριες, με έμφαση στο γεγονός ότι επιτεύχθηκε συνδυασμός θεωρίας και πράξης.

Οι εισηγήσεις για βελτίωση του Συνεδρίου αφορούσαν, κυρίως, στην ανάγκη να δοθεί περισσότερος χρόνος στα βιωματικά εργαστήρια, αλλά και γενικότερα στη συζήτηση. Τονίστηκε, επίσης, η ανάγκη για περαιτέρω επιμόρφωση των εκπαιδευτικών (σειρά επιμορφώσεων σε πρωινό εργασιμo χρόνο). Επιπρόσθετα, έγιναν εισηγήσεις για:

- Συνέχιση της επιμόρφωσης του Συνεδρίου προς όλους τους/τις εκπαιδευτικούς (π.χ. με τη μορφή βιωματικού εργαστηρίου, κατά τη διάρκεια συνεδρίας προσωπικού, σε ό,τι αφορά στη χριστιανική θρησκεία, απώλεια μέλους της σχολικής κοινότητας).
- Δημιουργία τράπεζας υλικού σχετικά με το πένθος.
- Προσφορά διαλέξεων προς τους γονείς, ώστε να ξεπεραστεί το ταμπού του θανάτου και επιμόρφωση διευθυντών/τριών σχολείων, ώστε οι εκπαιδευτικοί να μπορούν να εφαρμόσουν άφοβα τις προτεινόμενες από το Συνέδριο πρακτικές.

- Αφιέρωση περισσότερου χρόνου για την ανάπτυξη του θέματος-ανάγκη μοιράσματος προσωπικών εμπειριών.
- Προσφορά εργαστηρίου διαμορφωμένο για βιβλία που παρουσιάστηκαν.
- Ένταξη του θέματος στο Α.Π. της Αγωγής Ζωής και ετοιμασία σχετικών εγχειριδίων από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Εμπλουτισμό των σχολικών βιβλιοθηκών με τα προτεινόμενα παιδικά βιβλία.
- Ετοιμασία υποχρεωτικού σχεδίου δράσης από κάθε σχολείο.
- Αποστολή εγχειριδίου για την αντιμετώπιση της απώλειας, με πρακτικές που αφορούν στην προσέγγιση του θέματος στην τάξη.
- Πραγματοποίηση συναφών συναντήσεων στην αρχή της σχολικής χρονιάς.
- Αντιμετώπιση του θανάτου ως θέμα που μπορεί να απασχολήσει την πολιτισμική τάξη σε ποικίλα θέματα, όχι μόνο στα θρησκευτικά-λογοτεχνία.

Οι ανάγκες που προκύπτουν από τους/τις εκπαιδευτικούς, αποτελούν βασικό μέλημα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου και βασιζόμενοι και στις εισηγήσεις τους, τροχοδρομείται, την τρέχουσα σχολική χρονιά, σειρά σεμιναρίων και συνεδρίων συναφών με την προσέγγιση της απώλειας και του πένθους στο σχολείο. Επίσης, επιδιώκεται παραγωγή εκπαιδευτικού υλικού και δημιουργία τράπεζας υλικού, που θα ενισχύει τον ρόλο του σχολείου. Ήδη, η Βιβλιοθήκη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου έχει εμπλουτιστεί με πολλά, κυρίως παιδικά, βιβλία που πραγματεύονται τις έννοιες της απώλειας και του πένθους (βλ. Παράρτημα).

Επίλογος

Στόχος παραμένει η ευαισθητοποίηση και η ενίσχυση των εκπαιδευτικών γύρω από την ένταξη των εννοιών «απώλεια» και «πένθος» στις συζητήσεις με παιδιά. Η σιωπή γύρω από το ευαίσθητο αυτό θέμα αποτελεί μέρος του Death Education και συμβάλλει στη συνέχιση του «ταμπού του θανάτου». Για τον λόγο αυτό, είναι σημαντική η καθιέρωση μιας πολιτικής, η οποία να αφορά όχι μόνο στην «ενεργή», αλλά και στην «προληπτική» διαχείριση του πένθους, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μέσα από την ένταξη της συζήτησης εννοιών που άπτονται της απώλειας και του πένθους στην εκπαίδευση των παιδιών (Akerman & Statham, 2014).

Βιβλιογραφία

- Αναλυτικό Πρόγραμμα Προσχολικής Εκπαίδευσης*, 2016. Λευκωσία: Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού. Διαθέσιμο διαδικτυακά: http://archeia.moec.gov.cy/sd/270/dee_nip_proscholiki_ekpaidefsi.pdf (ανακτήθηκε στις 13 Ιουλίου 2017).
- Akerman, R. & Statham, J. (2014). *Bereavement in Childhood: The impact on psychological and educational outcomes and the effectiveness of support services*. UK: The Childhood Wellbeing Research Centre.
- Atkinson, M. & Hornby, G. (2002). *Mental Health Handbook for Schools*. London: Routledge Falmer.
- Bacqué, M. (2004). *Πένθος και Υγεία: Άλλοτε και Σήμερα* Μτφ. Χ. Κουτρομπά, Αθήνα: Εκδόσεις Θυμάρη.
- Bowie, L. (2000). Is there a place for death education in the primary curriculum? *Pastoral Care*, 18(1), 22-26.
- Bregman, L. (2008). What should a course on death and dying accomplish? "Death education" in an undergraduate religion course. In C. Moreman (Ed.) *Teaching Death and Dying*, 17-32. New York: Oxford University Press.
- Case, A. & Ardington, C. (2006). The impact of parental death on school outcomes: longitudinal evidence from South Africa. *Demography*, 43(3), 401-420
- Γιαννικοπούλου, Α. (2008). Όταν ο θάνατος γίνεται λέξεις και χρώματα στα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία. *Κείμενα* (7). Διαθέσιμο διαδικτυακά: http://keimena.ece.uth.gr/main/index.php?option=com_content&view=article&id=78:patera1&catid=49:tefos7&Itemid=80 (ανακτήθηκε στις 17 Ιουλίου 2017).
- Engarhos, P., Talwar ,V., Schleifer, M. & Renaud, S. (2013). Teachers' attitudes and experiences regarding death education in the classroom. *Alberta Journal of Educational Research*, 59(1), 126-128.
- Genevro, L.J. (2004). Themes in research on bereavement and grief. *Death Studies*, 28(6), 498-505.
- Harrison, L. & Harrington, R. (2001). Adolescents' bereavement experience: Prevalence, association with depressive symptoms, and use of services, *Journal of Adolescents*, 24, 159-169.
- Jackson, M. & Cowell, X. (2002). *A Teacher's Handbook of Death*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Job, N. & Frances, G. (2004). *Childhood Bereavement: Developing the curriculum and pastoral support*. London: National Children's Bureau.

- Leaman, O. (1995). *Death and Loss: Compassionate approaches in the classroom*. London: Cassell.
- Lee, O. L., Lee, J. & Sung, S. M. (2009). Exploring children's understanding of death concepts. *Asia Pacific Journal of Education*, 29(2), 251-264.
- Leviton, D. (1977). The Scope of Death Education. *Death Education*, 1, 41-56.
- Mahon, M. M., Goldberg, L. R. & Washington, K. S. (1999). Discussing death in the classroom: Beliefs and experiences of educators and education students. *OMEGA Journal of Death and Dying*, 39(2), 99-121.
- McGovern, M. & Barry, M. M. (2000). Death Education: Knowledge, Attitudes and Perspectives of Irish Parents and Teachers. *Death Studies*, 24, 325-333.
- Moore, M. C. (1989). Teaching about Loss and Death to Junior High School Students. *Family Relations*, 38(1), 3-7.
- Moreman, C. (2008). *Teaching Death and Dying*. New York: Oxford University Press.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2008). *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας* (3η Έκδ.). Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε.
- Neimeyer, R., Prigerson, H. & Davies, B. (2002). Mourning and meaning. *American Behavioral Scientist*, 46(2), 235-251.
- Ντόλαντζα, Ε. (Μάρτιος 2008). Λογοτεχνικές απεικονίσεις του θανάτου σε βιβλία για παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας. *Κείμενα*, 7. Διαθέσιμο διαδικτυακά: http://keimena.ece.uth.gr/main/index.php?view=article&catid=49%3Atefxos7&id=76%3Antolatza1&option=com_content&Itemid=80 (ανακτήθηκε στις 17 Ιουλίου 2017).
- Παπαδάτου, Δ. & Καμπέρη, Ε. (2013). *Απώλειες Ζωής - Γέφυρες Στήριξης: Κατευθύνσεις για τη στήριξη των μαθητών που θρηνούν*. Αθήνα: Εκδόσεις Μέρμηνα.
- Papadatou, D., Metallinou, O., Hatzichristou, Ch. & Pavlidi, L. (2002). Supporting the bereaved child: Teacher's perceptions and experiences in Greece. *Mortality*, 7(3), 324-339.
- Πατέρα, Α. & Τσιλιμένη, Τ. (Μάρτιος 2008). Ο θάνατος του παππού στα σύγχρονα εικονογραφημένα παιδικά βιβλία. *Κείμενα*, 7. Διαθέσιμο διαδικτυακά: http://keimena.ece.uth.gr/main/index.php?option=com_content&view=article&id=78:patera1&catid=49:tefxos7&Itemid=80 (ανακτήθηκε στις 7 Αυγούστου 2017).
- Perring, C. (2008). Ethical issues in teaching death and dying: Pedagogical aims in end-of-life ethics. In C. Moreman (Ed.), *Teaching Death and Dying*, 33-48. New York: Oxford University Press.
- Πέτκου, Ε. (Μάρτιος 2008). Ο θάνατος στην παιδική λογοτεχνία. *Κείμενα*, 7. Διαθέσιμο διαδικτυακά: http://keimena.ece.uth.gr/main/index.php?option=com_content&view=article&id=77:petkou1&catid=49:tefxos7&Itemid=80 (ανακτήθηκε στις 17 Ιουλίου 2017).
- Primary National Strategy (2005). *Excellence and Enjoyment: social and emotional aspects of learning Relationships Year 5 and 6. Curriculum and Standards*. Department for Education and Skills: London.
- Puolimatka, T. & Solasaari, U. (2006). *Education for death. Educational Philosophy and Theory*, 38(2), 201-213.
- Sasson, V. (2008). Teaching death and dying in the context of religious studies. In Ch. Moreman (Ed.) *Teaching Death and Dying*. Oxford: University Press.
- Stylianou, P. & Zembylas, M. (2016). Dealing With the Concepts of "Grief" and "Grieving" in the Classroom: Children's Perceptions, Emotions, and Behavior. *OMEGA Journal of Death and Dying*, Published online, 1-27.
- Wagner, P. (1995). Schools and pupils: Developing their responses to bereavement. In R. Best, P. Lang, C. Lodge and C. Watkins (Eds.) *Pastoral care and personal-social education: Entitlement and provision*, 204-222. London: Cassell.
- Wass, H. (2004). A perspective on the current state of death education. *Death Studies*, 28, 289-308.
- Zembylas, M. (2009). Making sense of traumatic events: Toward a politics of aporetic mourning in educational theory and pedagogy. *Educational Theory*, 59(1), 85-79.

Παράρτημα

- Ενδεικτικός κατάλογος συναφών με την απώλεια και το πένθος βιβλίων που βρίσκονται στη Βιβλιοθήκη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου
- Davies, B. (2015). *Το νησί του παππού*. Μτφ. Α. Παπαθεοδούλου. Αθήνα: Εκδόσεις Ίκαρος.
- De Bode, A. & Broere, R. (2000). *Παππού θα σε θυμάμαι για πάντα*. Χανιά: Εκδόσεις Γλαύκη.
- Galiez, R. M. (2015). *Άφησα την ψυχή μου στον άνεμο*. Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη.
- Gliori, D. (2013). *Θα σ' αγαπώ ό,τι κι αν γίνει*. Μτφ. Φ. Μανδηλαράς. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Harris, H. R. (2003). *Αντίο Ποντικούλη*. Μτφ. Α. Δημητρά. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνική Παιδεία Α.Ε.

- Labbe, B. & Puech, M. (2002). *Γεύση από Φιλοσοφία: Η ζωή και ο θάνατος*. Μτφ. Β. Αγγελοπούλου. Αθήνα: Εκδόσεις Άγκυρα.
- Laube, S. (2000). *Ο παππούς πετάει*. Μτφ. Χ. Στρώνη. Αθήνα: Εκδόσεις Κάστωρ.
- Loth, S. (2011). *Μα πού πήγε η Χρυσούλα;* Μτφ. Μ. Νίλσεν. Αθήνα: Εκδόσεις Μέριμνα.
- Μιχαηλίδου-Καδή, Μ. (2012). *Ο Νικόλας και η Έλλη*. Λευκωσία: Εκδόσεις Πάργα.
- Moore-Mallinos, J. (2006). *Ας μιλήσουμε γι' αυτό... Θα σε θυμάμαι πάντα!* Μτφ. Π. Αυγουστίνου. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.
- Neimeyer, A. R. (2006). *Ν' αγαπάς και να χάνεις*. Μτφ. Ε. Παπάζογλου. Αθήνα: Κριτική.
- Πέτροβιτς-Ανδροτσοπούλου, Λ. (2004). *Το λουλουδό-παιδο*. Αθήνα: Εκδόσεις Μίνωας.
- Ribeiro, C. (2003). *Όταν ο παππούς φεύγει*. Μτφ. Ε. Μαρκοζάνε. Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχιμο.
- Τσιλιμένη, Τ. (2007). *Δέντρο από αγάπη*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδόπουλος.
- Varley, S. (2004). *Τα δώρα του κυρ-Μενέλαου*. Μτφ. Μ. Νίλσεν. Αθήνα: Εκδόσεις Μέριμνα.
- Ζορμπά-Ραμμοπούλου, Β. (2003). *Ο παππούς του Ρόκο*. Αθήνα: Εκδόσεις Μικρή Μίλητος.